

اللَّهُمَّ
الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ

بسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان

خانم آقای هادی درزگی پایان نامه
واحدی خود را با عنوان:
در تاریخ
ارائه کردند.

اعضای هیات داوران نسخه نهایی این پایان نامه را از نظر فرم و محتوا تایید کرده است و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنمای	حضرت بنیارسا	استادیار	
۲- استاد مشاور	کامران پور	استادیار	
۳- استاد ناظر	عبداله ابراهیم	دانشیار	
۴- استاد ناظر	محمد علی نجات	استادیار	
۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	محمد حامی خان	استادیار	

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیات علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی که با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها / رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های مصوب دانشگاه باشد.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و استاد راهنما مسئول مکاتبات مقاله باشد. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه / رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و بر اساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام می‌شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل، از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری می‌شود.

نام و نام خانوادگی ^{ها} ~~ها~~ ^{ها}

امضاء

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:
«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته علوم قرآن و حدیث است که در سال ۱۳۹۰ در دانشکده علوم اسلامی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر نصرت نیکباز و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر گورس روزگار از آن

دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده رایبه عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.
ماده ۶: اینجانب کتاب دروس را حیدری و مقطع کارشناسی اسلامی دانشجوی رشته علوم قرآن و حدیث

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: دکتر روزگار

تاریخ و امضاء: ۹۲/۱۱/۱۵

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه:

بررسی آرای تفسیری سید مرتضی علم الهدی و تأثیر آن بر تبیان شیخ طوسی

نام دانشجو:

هادی درزی رامندی

استاد راهنما:

دکتر نصرت نیلساز

تیرماه ۱۳۹۱

تقدیم بہ

ساحت مقدس حضرت ولی عصر (عج)

بانشكر از خانم دكتر نيل سازو جناب آقاي دكتر روجي

چکیده

ارائه تفسیر صحیح از آیات قرآن کریم، مستلزم اعتقاد به مبانی صحیح تفسیر قرآن و کاربرد ابزار تفسیری متناسب با آن مبانی است. از این رو سیدمرتضی علم الهدی (م ۴۵۶ ه.ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ه.ق)، از مفسران نامی شیعه، با مدنظر قرار دادن این موضوع، به تبیین و تفسیر مراد آیات قرآن پرداخته‌اند. مبانی تفسیری که مورد توجه آنها بوده است عبارتند از: ۱- جواز تفسیر به روایت که شامل روایات معصومین (ع) و روایات تفسیری صحابه و تابعان می‌شود. ۲- جواز تفسیر به غیر روایت که شامل حجیت ظواهر آیات، حجیت عقل و استناد به اسالیب زبان عرب است. همچنین در زمینه مبانی صدور قرآن، هر دو مفسر معتقد به اعجاز قرآن و مصونیت آن از تحریف هستند. اما از جمله ابزار تفسیری که در *امالی* سید مرتضی و *تبیان* شیخ طوسی مورد استناد قرار گرفته است، روایات تفسیری صحابه و تابعان است که البته کاربرد آن نزد شیخ طوسی بیش از سید مرتضی مشهود است. هر دو مفسر، سه نوع تعامل متفاوت را با این ابزار دارند: استناد به آن برای تقویت تفسیر مختار خود، نقل آن به عنوان یکی از وجوه محتمل آیه و نقد آنها. از دیگر ابزار تفسیری که فراوان در *امالی* و *تبیان* کاربرد دارد، استناد به کلام عرب اعم از شعر، امثال، لغت و قواعد زبانی آن است. سید مرتضی به تفسیر تعداد محدودی از آیات قرآن پرداخته است اما شواهد شعری که در *امالی* کاربرد داشته مشهودتر از *تبیان* است. همچنین سید مرتضی و شیخ طوسی به اقوال مفسران و علمای متقدم لغت و نحو، به عنوان یکی دیگر از ابزار تفسیری، توجه خاصی داشته‌اند و سه گونه با آنها برخورد کرده‌اند: استناد به آن اقوال برای تقویت و اثبات تفسیر مختار، نقل قول آنها به عنوان یکی از وجوه محتمل آیه و نقد آن اقوال. کاربرد این ابزار تفسیری نیز در تفسیر شیخ طوسی بیش از سید مرتضی است. یکی از رویکردهای مهم و بنیادین سید مرتضی و شیخ طوسی، در *امالی* و *تبیان*، پاسخ به شبهات ملحدان و نیز مخالفان از جمله معتزله، مجبّره و مشبهه و دفاع از عقاید شیعه در اصول و فروع است. با مقایسه تطبیقی *امالی* و *تبیان* درمی‌یابیم که شیخ طوسی در مبانی و ابزار تفسیری، کاملاً متأثر از آرای سید مرتضی است و فقط در بحث اعجاز قرآن، با نظریه وی در اعتقاد به صرفه، مخالف است. همچنین آراء و روش سید مرتضی در دفع و پاسخ به شبهات کلامی، تأثیر بسزایی بر شیخ طوسی داشته است به طوری که گاهی عبارات شیخ طوسی در تفسیر آیات و دفع شبهات، عیناً تکرار لفظ به لفظ عبارات سید مرتضی است.

کلیدواژه: مبانی تفسیر، ابزار تفسیر، سید مرتضی، شیخ طوسی، *امالی*، *تبیان*.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و تعاریف

۱-۱- کلیات	۱
۱-۱-۱- مقدمه	۱
۲-۱-۱- بیان مسئله	۲
۳-۱-۱- اهداف تحقیق	۳
۴-۱-۱- سؤالات تحقیق	۳
۵-۱-۱- فرضیه‌ها / پیش فرض‌ها	۳
۶-۱-۱- پیشینه تحقیق	۴
۷-۱-۱- مواد و روش انجام تحقیق	۵
۸-۱-۱- جنبه جدید بودن و نوآوری	۵
۲-۱- تعاریف	۵
۱-۲-۱- زندگینامه سید مرتضی	۵
۱-۱-۲-۱- منزلت سیاسی - اجتماعی و علمی سید مرتضی	۶
۲-۱-۲-۱- اساتید و شاگردان سید مرتضی	۹
۳-۱-۲-۱- تألیفات سید مرتضی	۹
۴-۱-۲-۱- وفات	۱۰
۲-۲-۱- معرفی /امالی سید مرتضی	۱۱
۱-۲-۲-۱- تأویل آیه	۱۲
۲-۲-۲-۱- تأویل خبر	۱۳
۳-۲-۲-۱- شرح حال رجال و شعراء عرب و بررسی برخی از ابیات شعر آنها	۱۳
۳-۲-۱- زندگینامه شیخ طوسی	۱۶
۱-۳-۲-۱- منزلت سیاسی - اجتماعی و علمی شیخ طوسی	۱۶
۱-۱-۳-۲-۱- بُعد فقهی	۱۷
۲-۱-۳-۲-۱- بُعد اصولی	۱۸
۳-۱-۳-۲-۱- بُعد حدیثی	۱۸
۴-۱-۳-۲-۱- بُعد کلامی	۱۸
۵-۱-۳-۲-۱- بُعد رجالی	۱۹
۲-۳-۲-۱- اساتید، شاگردان و آثار شیخ طوسی	۱۹
۳-۳-۲-۱- فضای فکری و مذهبی	۲۰
۱-۳-۳-۲-۱- معتزله و اشاعره	۲۰
۲-۳-۳-۲-۱- شیعه	۲۰
۴-۳-۲-۱- وفات	۲۱
۴-۲-۱- معرفی التبیان فی تفسیر القرآن	۲۱
۱-۴-۲-۱- تبیان در آینه گفتار عالمان	۲۱

۲۲.....	۲-۴-۲-۱- منابع تفسیر تبیان
۲۲.....	۱-۲-۴-۲-۱- منابع لغوی
۲۳.....	۲-۲-۴-۲-۱- منابع نحوی
۲۳.....	۳-۲-۴-۲-۱- منابع کلامی
۲۴.....	۴-۲-۴-۲-۱- منابع فقهی
۲۴.....	۳-۴-۲-۱- روش تفسیری و تنظیم مباحث تفسیر آیات در تبیان
۲۴.....	۱-۳-۴-۲-۱- لغت و اشتقاق
۲۵.....	۲-۳-۴-۲-۱- قرائت
۲۵.....	۳-۳-۴-۲-۱- إعراب
۲۵.....	۴-۳-۴-۲-۱- اسباب النزول
۲۶.....	۵-۳-۴-۲-۱- نظم

فصل دوم: بازشناسی مبانی تفسیری سید مرتضی علم الهدی و شیخ طوسی

۲۷.....	۱-۲- مبانی تفسیر قرآن
۲۸.....	۱-۱-۲- جواز تفسیر قرآن و اصل نیاز به تفسیر
۲۸.....	۱-۱-۱-۲- در اثبات جواز تفسیر قرآن
۲۹.....	۱-۱-۱-۱-۲- دیدگاه افراطی
۲۹.....	۲-۱-۱-۱-۲- دیدگاه تفریطی
۳۰.....	۳-۱-۱-۱-۲- دیدگاه معتدل
۳۰.....	۲-۱-۲- جواز تفسیر بر اساس حجیت ظواهر آیات قرآن
۳۰.....	۱-۲-۱-۲- اثبات حجیت ظواهر قرآن
۳۱.....	۲-۲-۱-۲- دیدگاه سید مرتضی و شیخ طوسی درباره حجیت ظواهر قرآن در تفسیر
۳۲.....	۳-۲-۱-۲- ارتباط بطن قرآن و حجیت ظواهر آیات
۳۳.....	۳-۱-۲- تفسیر بر مبنای وجوه متعدد اعجاز قرآن
۳۳.....	۱-۳-۱-۲- وجه اعجاز قرآن در قدیم یا حادث بودن آن
۳۴.....	۲-۳-۱-۲- نظریه صرفه
۳۶.....	۱-۲-۳-۱-۲- نخستین معتقدان به صرفه
۳۷.....	۲-۲-۳-۱-۲- دیدگاه مخالفین مذهب صرفه
۳۸.....	۳-۳-۱-۲- وجه اعجاز قرآن در نظم و چینش آیات
۳۹.....	۴-۳-۱-۲- دیدگاه سید مرتضی درباره اعجاز قرآن
۴۱.....	۱-۴-۳-۱-۲- تعریف سید مرتضی از صرفه و تأیید آن با استناد به روایت
۴۲.....	۲-۴-۳-۱-۲- پاسخ سید مرتضی به وهم معارضه با قرآن
۴۳.....	۵-۳-۱-۲- دیدگاه شیخ طوسی در اعجاز قرآن
۴۶.....	۴-۱-۲- مصونیت قرآن از تحریف
۴۷.....	۱-۴-۱-۲- منشأ اعتقاد به تحریف قرآن

- ۴۸..... ۲-۴-۱-۲- ادله فریقین در تحریف ناپذیری قرآن
- ۴۸..... ۱-۲-۴-۱-۲- استدلال به قرآن
- ۴۸..... ۳-۴-۱-۲- شواهد تاریخی
- ۴۹..... ۳-۴-۱-۲- احادیث
- ۴۹..... ۴-۴-۱-۲- دلیل عقل
- ۴۹..... ۳-۴-۱-۲- ارتباط تحریف و نسخ تلاوت
- ۵۰..... ۴-۴-۱-۲- دیدگاه سید مرتضی و شیخ طوسی درباره نسخ تلاوت و تحریف
- ۵۲..... ۵-۱-۲- جواز تفسیر قرآن به روایت (جواز تفسیر روایی)
- ۵۳..... ۱-۵-۱-۲- حجیت سنت پیامبر (ص) در تفسیر وحی
- ۵۴..... ۲-۵-۱-۲- حجیت سیره اهل بیت (ع) در تفسیر وحی
- ۵۴..... ۱-۲-۵-۱-۲- ادله قرآنی
- ۵۵..... ۲-۲-۵-۱-۲- ادله روایی
- ۵۶..... ۳-۵-۱-۲- اعتبار و حجیت خبر واحد منقول از معصومین(ع)
- ۵۷..... ۱-۳-۵-۱-۲- دیدگاه سید مرتضی درباره حجیت خبر واحد
- ۵۸..... ۲-۳-۵-۱-۲- دیدگاه شیخ طوسی درباره حجیت خبر واحد
- ۵۹..... ۳-۵-۱-۲- جایگاه روایات معصومین (ع) در تفسیر سید مرتضی
- ۶۳..... ۴-۵-۱-۲- جایگاه روایات معصومین (ع) در تفسیر شیخ طوسی
- ۶۵..... ۳-۵-۱-۲- حجیت قول صحابه در تفسیر قرآن
- ۶۶..... ۱-۳-۵-۱-۲- میزان اعتبار تفسیر صحابه و تابعان
- ۶۸..... ۲-۳-۵-۱-۲- دیدگاه سیدمرتضی و شیخ طوسی درباره روایات تفسیری صحابه و تابعان
- ۷۱..... ۶-۱-۲- جواز تفسیر قرآن به غیر روایت
- ۷۲..... ۱-۶-۱-۲- حجیت عقل در تفسیر قرآن
- ۷۴..... ۱-۱-۶-۱-۲- حجیت عقل در تشخیص حسن و قبح ذاتی
- ۷۵..... ۲-۱-۶-۱-۲- حجیت عقل در تفسیر سید مرتضی
- ۷۷..... ۳-۱-۶-۱-۲- حجیت عقل در تفسیر شیخ طوسی
- ۷۹..... ۲-۶-۱-۲- نزول قرآن به زبان عرب و مطابق با اسالیب آن
- ۸۰..... ۱-۲-۶-۱-۲- توجه سید مرتضی به اسالیب زبان و ادبیات عرب در تفسیر قرآن
- ۸۳..... ۲-۲-۶-۱-۲- استناد شیخ طوسی به اسالیب زبان و ادبیات عرب در تفسیر قرآن

فصل سوم: کاربرد ابزار تفسیر قرآن نزد سید مرتضی و شیخ طوسی

- ۸۵..... ۱-۳- اهمیت روش تفسیر قرآن به قرآن
- ۸۶..... ۱-۱-۳- جنبه‌های مختلف ابزار تفسیر قرآن به قرآن در تفسیر سید مرتضی
- ۸۶..... ۱-۱-۱-۳- استشهاد به آیات قرآن با نگرش لغوی و نحوی
- ۸۷..... ۲-۱-۱-۳- استشهاد به آیات قرآن با نگرش کلامی و عقلی
- ۸۹..... ۲-۱-۳- جایگاه تفسیر قرآن به قرآن نزد شیخ طوسی

- ۳-۱-۲-۱- شرح لغتی خاص و یا قاعده و روشی نحوی و ادبی در کلام عرب ۸۹
- ۳-۱-۲-۲- تبیین مقصود و مراد آیه‌ای به وسیله آیه دیگر ۹۰
- ۳-۱-۲-۳- دفع نوعی تعارض ظاهری در آیات قرآن ۹۱
- ۳-۱-۳- اهمیت سیاق در فهم کلام ۹۱
- ۳-۱-۳-۱- کاربرد سیاق آیات در تفسیر سید مرتضی ۹۲
- ۳-۱-۳-۲- کاربرد سیاق آیات در تفسیر شیخ طوسی ۹۳
- ۳-۲- استشهداد به روایت و لزوم آن در تفسیر ۹۴
- ۳-۲-۱- کاربرد روایات معصومین (ع) در تفسیر سید مرتضی و شیخ طوسی ۹۴
- ۳-۲-۲- کاربرد روایات صحابه و تابعان در تفسیر سید مرتضی و شیخ طوسی ۹۸
- ۳-۳- تفسیر با استناد به ابزار ادبی: لغت، شعر و امثال عرب، نحو و بلاغت (تفسیر ادبی) ۱۰۲
- ۳-۴- تفسیر بر اساس احتجاج به اختلاف قرائات ۱۰۵
- ۳-۴-۱- نحوه تعامل سید مرتضی با اختلاف قرائات در تفسیر ۱۰۵
- ۳-۴-۲- نحوه تعامل شیخ طوسی با اختلاف قرائات در تفسیر ۱۰۷
- ۳-۴-۳- هدف سیدمرتضی و شیخ طوسی از استشهداد به اختلاف قرائات در تفسیر قرآن ۱۰۹
- ۳-۵- جایگاه اقوال تفسیری علماء و مفسران متقدم در تفسیر سید مرتضی و شیخ طوسی ۱۱۳
- ۳-۶- نتیجه بحث ۱۱۷

فصل چهارم: بررسی آراء تفسیری سید مرتضی در مقایسه با آراء شیخ طوسی در تبیان

- ۴-۱- آراء کلامی سید مرتضی و شیخ طوسی ذیل آیات قرآن ۱۲۰
- ۴-۱-۱- ابطال عقاید مجبّره ۱۲۰
- ۴-۱-۱-۱- گزارش اجمالی از طرح شبهات مجبّره و محور استدلالات آنها ۱۲۱
- ۴-۱-۱-۲- اساس و محور پاسخ‌های سید مرتضی و شیخ طوسی به شبهات مجبّره ۱۲۵
- ۴-۱-۲-۱- استناد به حجیت ظواهر قرآن ۱۲۵
- ۴-۱-۲-۲- استناد به اسلوب کلام عرب (نحو، بلاغت، معانی لغات) ۱۲۶
- ۴-۱-۲-۳- حجیت عقل و حسن و قبح عقلی ۱۲۹
- ۴-۱-۲-۴- ارائه تأویلی متفاوت با برداشت مجبّره از ظاهر آیه ۱۳۰
- ۴-۲- پاسخ به مشبّهه و مجسمه ۱۳۲
- ۴-۲-۱- روایت خداوند به چشم سر ۱۳۳
- ۴-۲-۱-۱- عدول از ظاهر آیه ۱۳۳
- ۴-۲-۱-۲- عدم مطابقت ظاهر آیه، با ادعای خصم ۱۳۵
- ۴-۲-۲- حمل ظاهر آیات بر تجسیم و تشبیه خداوند ۱۳۶
- ۴-۲-۲-۱- نسبت دادن اعضاء و جوارح مثل ید و وجه به خداوند با استناد به ظاهر آیات ۱۳۶
- ۴-۲-۲-۲- نسبت دادن صفات انسانی مثل حبّ و رحم و شکّ به خداوند با استناد به ظاهر آیات ۱۳۷
- ۴-۲- پاسخ به شبهات ملحده ۱۴۰
- ۴-۴- پاسخ به شبهات معتزله ۱۴۴

- ۱۴۴..... (ع) عصمت انبیاء و ائمه (ع) ۱-۴-۴
- ۱۵۴..... امامت ۲-۴-۴
- ۱۵۵..... (ع) بر ملائکه (ع) ۳-۴-۴
- ۱۵۷..... شفاعت ۴-۴-۴
- ۱۵۸..... آراء فقهی سید مرتضی و شیخ طوسی ۵-۴-۴

فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهادها

- ۱۶۰..... نتیجه گیری ۱-۵
- ۱۶۲..... پیشنهادها ۲-۵
- ۱۶۲..... کتاب نامه

فصل اول

کلیات و تعاریف

۱-۱-۱ کلیات

۱-۱-۱-۱ مقدمه

از اولین روز انتشار وحی، پایه‌های نقل اخبار و احادیث، استنباط هم که نقشی از تدبیر در قرآن و توجه عقلگرایانه به سنت معصوم (ع) را بر عهده داشت و برای تبیین و تفهیم مقاصد دینی ملاکی با ارزش محسوب می‌شد، مورد نظر قرار گرفت. چنانکه تا اواخر قرن چهارم اگر مفسر قرآن می‌خواست از جانب خویش نظری دهد آن را مستند به قول یا عملی از رسول خدا (ص) و صحابه معتمد وی می‌کرد؛ نمونه آن، در تفسیر «علی بن ابراهیم قمی» و «فرات کوفی» هویدا است. در عصر غیبت، با نبود امام معصومی که بتوان در فراز و نشیب‌های فهم قرآن بدو مراجعه کرد، لزوم بکارگیری ابزارهای شناختی دیگر در تفسیر قرآن احساس می‌شد؛ از مشخص‌ترین ابزارها و شیوه‌هایی که در این زمینه به کار گرفته شد اجتهاد مبتنی بر قرآن، روایات، اجماع و توجه بیش از پیش به قواعد اصولی است که در آثار این دوره مضبوط است. به هر حال هیچکس به خود جرأت تفسیر و ادعای فهم درست قرآن را نمی‌داد ولی از قرن پنجم، به طور مشهود، فهم شخصی نیز بکار آمد و تفسیر نظری آغاز شد.^۱ پیدایش شخصیت‌های بزرگ و اندیشه‌آفرین در میان مذاهب گوناگون اسلامی از جمله رویدادهای بزرگ این دوره است. این دوره به تنهایی، دستمایه پژوهش‌های مورخان و دیگر پژوهشگران بوده و هنوز بررسی‌های بیشتری را به خود می‌خواند. یکی از چهره‌های درخشانده اسلام و تشیع که در این دوره ظهور کرد، سید مرتضی ابوالقاسم علی بن حسین مشهور به «شریف مرتضی»، «علم الهدی»، «ذو المجدین» و «ذو الثمانین» است. سید مرتضی با عناوینی چون فقیه، متکلم، ادیب، شاعر و ... بین شیعه و عامه معروف است، اما در آثاری که در مورد او نوشته شده هیچگاه از او به عنوان مفسر یاد نشده است و این مایه شگفتی بسیار است، زیرا از بررسی آثار او می‌توان دریافت که شخصیت وی از این دیدگاه نیز در خور بررسی است. این شگفتی آنگاه افزون می‌شود که ستاینندگان وی که از کتاب «غرر الفوائد و درر القلائد» او، به عنوان یکی از مهمترین آثار فرهنگ اسلامی یاد می‌کنند، درباره بخش تفسیری آن که در بردارنده مهمترین مباحث تفسیری است - کمتر سخن گفته‌اند.

اینکه اولین مفسر عصر غیبت که با شیوه فوق به تفسیر قرآن پرداخته باشد کیست، سؤالی است که نمی‌توان بطور قطع بدان پاسخ گفت، ولی گویا می‌توان با استناد به سخنی از شیخ طوسی، او را اولین مفسر با این شیوه دانست؛ او در مقدمه تفسیر خود می‌نویسد: «آنچه مرا به شروع تألیف این کتاب برانگیخت این بود که من ندیدم هیچ یک از اصحاب ما (امامیه) - چه گذشتگان و چه متأخران - کتابی تألیف نموده باشد که شامل تفسیر تمامی قرآن باشد و در بر دارنده تمامی اقسام معانی و مقاصد آن باشد».^۲ بنابر این ظاهر، شیخ طوسی نخستین کسی است که دست به تألیف تفسیری زده که در بر دارنده همه آیه‌های قرآن - بر پایه اجتهاد - است؛ اما با گذری بر کتب بزرگان قبل از وی و کتابهای تفسیری دوره پیش از او در می‌یابیم که این سید مرتضی است که برای نخستین بار قرآن را بر اساس اجتهاد مبتنی بر نص، سنت متواتر، عرف کلام عرب و اصول مسلم عقلی^۳ تفسیر کرده است؛ هر چند آثار تفسیری او شامل همه آیات قرآن نیست.^۱ و شیخ طوسی با ادامه راه استاد، آن را وسعت بخشید و پویندگان راه عقل و معرفت در تفسیر آیات وحی را مشعل نظر گردید.

^۱ مظلومی، رجبعلی، (۱۴۰۴ ه.ق)، تفسیر شیعه و تفسیر نویسان آن مکتب، تهران: نشر آفاق، چاپ اول. مقدمه.

^۲ طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد حبیب قصیر العاملی، نجف اشرف: مکتبه الامین. ج ۱، ص ۱.

^۳ جواهری، محسن بن شیخ شریف، (۱۳۵۵ ه.ق)، الفرائد الغوالی، تصحیح و تحقیق: محمد حسن جواهری، نجف: مطبعة الآداب، چاپ اول. ج ۴،

۱-۱-۲- بیان مسئله

یکی از مباحثی که در حیطه علوم قرآنی، خاصه تفسیر قرآن همواره مطرح بوده و هست تأویل آیات متشابه قرآن کریم، به گونه‌ای صحیح و روشی قابل قبول است. از اینرو علاوه بر آنچه که در لابه‌لای تفاسیر جامع آمده است، عالمان مسلمان تألیفاتی مستقل در تفسیر آیات متشابه سامان داده‌اند، کتابهایی همچون: *تأویل مشکل القرآن* ابن قتیبه (م ۲۷۶ ق)، *تنزیه القرآن عن المطاعن* قاضی عبدالجبار معتزلی (م ۴۱۵ ق)، *مسائل الرازی* محمد بن ابی بکر بن عبدالقادر رازی (م ۶۶۶ ق) و ... از دانشمندان اهل سنت و آثاری مانند: *حقائق التأویل فی متشابه التنزیل* سید رضی (م ۴۰۶ ق)، *متشابهات القرآن المختلفه* ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) و ... از عالمان شیعه. یکی از دانشمندانی که به طور مستوفی به بحث پیرامون تفسیر آیات متشابه قرآن پرداخته، شاگرد و جانشین شیخ مفید در زعامت شیعه، علی بن الحسین المرتضی علم الهدی (۳۵۵-۴۵۶ ق)، معروف به شریف مرتضی است. شریف مرتضی اگرچه تفسیری مستقل نوشته اما آراء تفسیری و تلاشهای او در تأویل آیات متشابه، در آثار مختلف او به نحو بارزی به چشم می خورد. او را می توان آغازی رفیع در حرکت تفسیر اجتهادی شیعه دانست، حرکتی که در *تبیان*، اثر عظیم شاگردش شیخ طوسی، به اوج رسید و با تلاشهای طبرسی در *مجمع البیان* ادامه یافت و چونان میراثی گرانبها در تفسیر اجتهادی شیعه از نسلی به نسل دیگر انتقال یافت.

سید مرتضی که نسب شریفش با شش واسطه به امام موسی بن جعفر (علیهما السلام) می رسد در علم، دین و دنیا صاحب منزلتی بس عظیم بود.^۲ او که پس از درگذشت استادش، شیخ مفید به سال ۴۱۳ هـ.ق زعامت شیعه را تا به هنگام مرگ در سال ۴۳۶ هـ.ق عهده دار بود، در عرصه های مختلف برای استوار سازی اصول تفکر شیعی تلاش کرد. شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) او را در علوم مختلف مانند کلام، فقه، اصول، ادب، نحو، شعر و لغت سرآمد بلکه یگانه و بی بدیل نامیده است. با این وجود، شمار فراوان آثار او در عرصه های مختلف علوم، در کنار شمار زیاد تألیفاتی که با نام *مسائل* به وی نسبت داده شده، نمایانگر مرجعیت عقیدتی و فقهی سید مرتضی در عرصه ای وسیع از قلمرو سرزمینهای اسلامی از موصل تا مصر، طوس، دیلم، ناصریه و گرگان است. شیخ طوسی و نجاشی به ترتیب، به ۳۷ و ۴۲ اثر از وی اشاره کرده اند.^۳

سیطره و رواج فقه حنبله و نمو مشربهای کلامی گوناگون مانند معتزله، جبریه، مجسمه و ... و نیز رویارویی سید مرتضی با اخباریون شیعه و حشویه از اهل سنت موجب گردید که ایشان در آثار فقهی و کلامی خود مانند: *الانتصار، الدرعه الذخیره، تنزیه الانبیا والائمة، الشافی فی الامامه، غرر الفوائد و درر القلائد* و ... با بهره گیری از تفسیر آیات به جدل های کلامی- فقهی بپردازد. او به عنوان متکلمی توانا سعی کرده با ترکیب ادله عقلیه و نص قرآن، در تأویل آیات متشابه از آراء فرقه ناجیه در اصول و فروع دفاع نماید.

ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق)، شیخ الطائفه و جانشین استادش، سید مرتضی در زعامت شیعه، در همین مکتب اجتهاد و عقلگرایی پرورش یافت. ایشان در بیشتر آثارش نوعاً متأثر از مبانی و آثار سید مرتضی است؛ وی کتاب *الفهرست* را به اشاره استاد تألیف نمود. دکتر گرجی در مقدمه *الدرعه* بیان می دارد که شیخ طوسی در کتاب *العهده فی*

^۱ استفاد از شکرانی، رضا، مقاله «مقدمه ای بر مباحث تفسیری سید مرتضی»، کیهان اندیشه، شماره ۵۹، ۱۳۷۴ هـ.ش.

^۲ نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، (۱۴۰۷ هـ.ق)، الرجال (فهرست اسماء المصنفي الشیعه)، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۲۷۰.

^۳ ر.ک: طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، (۱۴۱۷ هـ.ق)، الفهرست، بی جا، نشر الفقه، صص ۱۲۹-۱۳۰. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، پیشین، صص ۲۷۰-۲۷۱. همچنین در مقدمه *رسائل* سید مرتضی، آثار وی به ۱۱۷ اثر بالغ می گردد که البته در انتساب برخی از این آثار به وی، تردید وجود دارد. ر.ک: شریف مرتضی، ابوالقاسم علی بن الحسین، (۱۴۰۵ هـ.ق)، رسائل، قم: دار القرآن، ج ۱، مقدمه، صص ۳۱-۳۹.

الاصول چنان از مبانی اصولی سید تأثیر پذیرفته که گاه، عیناً به نقل مطالب الدررعه پرداخته است.^۱ همچنین در التبیان فی تفسیر القرآن، توجه وافری به آراء تفسیری سید مرتضی داشته است. تا جایی که وقتی به مقایسه آن با مالی و تنزیه الانبیاء سید مرتضی، می‌پردازیم این موضوع کاملاً نمودار است. شیخ طوسی، در مقدمه تبیان، به طور مستوفی دلایل تألیف تفسیرش را بیان داشته و پاسخگویی به ملحدین، کسانی که به قرآن طعن می‌زنند و پاسخگویی به صاحبان عقاید باطل از مشبهه، مجبّره و مجسمه و همچنین دفاع از عقاید شیعه در اصول و فروع را اساسی‌ترین انگیزه تألیف آن معرفی می‌کند. این پژوهش ضمن تبیین آراء تفسیری سید مرتضی به بررسی تأثیر آن بر آراء تفسیری شیخ طوسی از جنبه های مختلف مانند رویکردها، مبانی و ابزار تفسیری می‌پردازد.

۱-۱-۳- اهداف تحقیق

از انجام این تحقیق اهداف ذیل دنبال می‌شوند:

۱. تبیین دیدگاههای کلامی - فقهی سید مرتضی در تفسیر.
۲. ارزیابی نگرش مفسر نسبت به تفسیر اجتهادی در تقابل با تفسیر مأثور.
۳. بررسی جدلهای کلامی مفسر با فرقه‌های مختلف و تلاش وی برای اثبات عقاید شیعی در اصول و فروع.
۴. ارزیابی تأثیر آراء سید مرتضی بر روش تفسیری شیخ طوسی.

۱-۱-۴- سوالات تحقیق

۱. مهم‌ترین رویکردهای سید مرتضی در تفسیر آیات قرآن چیست؟
۲. سید مرتضی در تفسیر از چه منابعی بهره برده است؟
۳. سید مرتضی در آراء تفسیری خود از چه ابزارهایی بیشتر استفاده کرده است؟
۴. آراء تفسیری سید مرتضی چه تأثیری بر آراء تفسیری شیخ طوسی دارد؟

۱-۱-۵- فرضیه‌ها / پیش فرض‌ها

۱. رویکرد کلامی و پاسخ به شبهات مجبّره، مشبهه و ملحد و دفاع از عقاید شیعی در اصول و فروع، مهم‌ترین رویکرد سید مرتضی در تفسیر است.
۲. سید مرتضی در تفسیر خود از آراء مفسران عامه قبل از خود و متکلمان معتزلی و نیز دانشمندان علم لغت و نحو (گاه در مقام موافق و گاه به عنوان مخالف) استفاده کرده است.
۳. سید مرتضی بیشتر از استناد به نصّ قرآن، ادله عقلیه، علم لغت، اشعار جاهلی و در مواردی اندک اخبار صحیح از نبی اکرم (ص) در تفسیر بهره برده است.
۴. شیخ طوسی در رویکرد کلامی به تفسیر و نیز مبانی تفسیری مانند: جواز تفسیر به غیر روایات (تفسیر اجتهادی) و جواز استشهاد به کلام عرب در تفسیر، متأثر از رویکرد، مبانی و روش تفسیری سید مرتضی است.

^۱ شریف مرتضی، علی بن حسین، (۱۳۷۶ ه.ش)، الذریعه الی اصول الشریعه، مصحح: ابوالقاسم گرجی، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱، مقدمه، ص ۲۸.

۱-۱-۶- پیشینه تحقیق

در این موضوع تعدادی پایان نامه و مقاله به رشته تحریر درآمده است:

۱). در سال ۱۴۳۱ ه.ق، سید مجتبی احمد موسوی آراء تفسیری سید مرتضی را از میان آثار گوناگون او جمع‌آوری و در سه جلد با عنوان *تفسیر الشریف المرتضی المسمی ب: نفائس التأویل* در بیروت به چاپ رسانده است، وی در مقدمه، تا حدودی ابزارهای تفسیری سید مرتضی را بررسی کرده است. او در این مقدمه به شخصیت سید مرتضی و منزلت علمی-سیاسی او در شهر بغداد و بین دانشمندان معاصرش، اعم از مخالفین و موافقین پرداخته؛ سپس ابزار تفسیری سید مرتضی را برشمرده و ذیل هر یک از آن ابزار، چندین نمونه از آیات تفسیری را، به ویژه از کتاب *مالی* ایشان می‌آورد. ناگفته نماند در بخشی دیگر از همین مقدمه که بیش از ۱۵۰ صفحه را به خود اختصاص داده است، عقاید فقهی و اصول فقهی سید مرتضی از کتاب *ارزشمند الدرعه* بیان شده است. در مجلد دوم و سوم، آراء تفسیری سید مرتضی از درون تألیفات متنوع ایشان، صرفاً جمع-آوری شده است. لازم به ذکر است که این کتاب فاقد هرگونه فهرستی برای منابع و مراجع خود است. همچنین در این کتاب نه تنها به روش جدلی سید مرتضی در رد شبهات عامه به ویژه مکتب معتزله و دیگر مکتبهای کلامی معاند، اشاره‌ای نشده بلکه تأویلات ایشان ذیل آیات امامت- که با استشهادی مرکب از ادله عقلیه و نص قرآن و روایات صحیح معصوم (ع) است- نیز بررسی نشده است.

۲). *مباحث تفسیری سید مرتضی علم الهدی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای رضا شکرانی، ۱۳۶۹ ه.ش، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر سید محمدباقر حجتی.

۳). *روش تفسیری سید مرتضی علم الهدی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم وحیده رحیمی، ۱۳۷۵ ه.ش، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، استاد راهنما: مرحوم دکتر مرتضی آیت الله زاده شیرازی، در این تحقیق که با تأکید بر کتاب *مالی* سید مرتضی صورت گرفته است، پس از بررسی شخصیت و زندگینامه سید مرتضی، منزلت اجتماعی، اقتصادی، علمی و سیاسی ایشان مورد بازشناسی قرار گرفته است. در ادامه، بیان شده که سید مرتضی در تفسیر آیات از نص قرآن، سیاق آیات، استشهاد به کلام عرب و لغت بهره برده است؛ در بخش پایانی این تحقیق که به دفاع سید مرتضی از عقاید اصولی شیعه مربوط می‌شود، روش استفاده ایشان از ادله عقلیه بیان شده است. شایان ذکر است که در بخشی دیگر از این تحقیق، تفسیر ادبی سید مرتضی در *مالی*، به علم معانی، بیان و بلاغت و اجزاء آن تقسیم شده است. اما ناگفته نماند که در تحقیق یاد شده، علاوه بر اینکه از استشهادات شعری ایشان در تفسیر، به ویژه در کتاب *مالی*، سخنی به میان نیامده، همچنین به موضع‌گیری سید مرتضی در برابر روایات معصومین (ع) ذیل آیات امامت و ولایت، نیز اشاره‌ای نشده و هیچگونه مقایسه‌ای با تفسیر تبیان شیخ طوسی صورت نگرفته است.

۴). *بررسی تطبیقی آموزه امامت در کلام اهل بیت و آثار متکلمان برجسته شیعه (شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، خواجه نصیر طوسی، علامه حلی و علامه شبّر)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۸ ه.ش.

۵). *مقاله مقدمه‌ای بر مباحث تفسیری سید مرتضی*، رضا شکرانی، کیهان اندیشه، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۴ ه.ش، شماره ۵۹. در این مقاله که بر گرفته از پایان‌نامه *مباحث تفسیری سید مرتضی علم الهدی* است، مؤلف سعی داشته با معرفی زندگینامه سید مرتضی و مقام و منزلت علمی و سیاسی ایشان، بحث را به روش خاص کلامی وی در تفسیر آیات، برساند و

مختصری از جدلهای سید مرتضی را در برخورد با تأویلهای نادرست فرقه‌های مخالف شیعه به ویژه معتزله بیان و روش-شناسی نموده است؛ بنا بر اعلام خود نویسنده، وی در پایان‌نامه مذکور نیز پس از این مقدمات، به ترجمه نیمی از آیاتی که سید مرتضی تفسیر نموده، پرداخته است؛ به بیان دیگر مبنای اصلی این پایان‌نامه، ترجمه آراء تفسیری سید مرتضی بوده است.

۶). مقاله‌نگاهی اجمالی به کتاب (امالی) و روش تفسیری سید مرتضی، فاطمه شیخ الرئیس، کتاب ماه دین، اردیبهشت ۱۳۷۷ ه.ش، شماره ۶ و ۷.

۱-۱-۷- مواد و روش انجام تحقیق

این تحقیق به روش کتابخانه‌ای و شیوه تحلیل متن انجام می‌گیرد.

۱-۱-۸- جنبه جدید بودن و نوآوری

اگرچه در دو دهه پیش، درباره تفسیر سید مرتضی کارهایی صورت گرفته، اما برخی از ابزارهای تفسیری ایشان مانند: توجه به روایات معصومین (ع)، استشهاد به شعر و تأثیر آراء سید مرتضی بر رویکردها، مبانی و روش تفسیری شیخ طوسی در تبیان مورد بررسی قرار نگرفته است.

۱-۲- تعاریف

۱-۲-۱- زندگینامه سید مرتضی

در اکثر کتب تراجم، رجال، تاریخ و حتی در مقدمه برخی از کتب خود سید مرتضی که تحقیق و شرح شده است، مثل *امالی*، *تنزیه الأئییناء*، و غیره، شرح حال مجمل یا مفصلی از این مفسر، متکلم و دانشمند بزرگ جهان اسلام و تشیع را آورده‌اند و به شناسایی نسب و اسم و زندگینامه او پرداخته‌اند.^۱ به همین دلیل، در اینجا به طور مختصر به زندگینامه و شخصیت اجتماعی سیاسی و علمی او پرداخته و به نقل از برخی از همین کتابهای تاریخی و رجالی ابعادی از شخصیت وی مورد نظر قرار خواهد گرفت.^۲

در قرن چهارم هجری که خلفای عباسی، بغداد را مرکز حکومت و قلمرو خود قرار داده بودند و نیز شاهان آل بویه در طبرستان ایران، اولین حکومت ایرانی - اسلامی را تشکیل داده بودند؛ در آن بازار علم و سیاست، در ماه رجب ۳۵۵ هجری

^۱ شرح حال و ترجمه سید مرتضی که در ابتدای برخی تألیفات وی چاپ شده است نیز برگرفته از همان کتب تراجم و رجال مذکور است.

^۲ برخی مصادر شرح حال سید مرتضی عبارتند از: نجاشی، ابوالعباس احمدبن علی، پیشین، صص ۱۹۲-۱۹۳؛ طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، الفهرست، پیشین، صص ۹۷-۱۰۰؛ ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن الشیبانی، (۱۴۱۴ ه.ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۸، صص: ۴۰-۴۱؛ ابن حزم اندلسی، علی بن سعید، (۱۹۴۰ م)، *جمهره أنساب العرب*، بی‌جا، صص ۵۶-۵۷؛ ابن خلکان، أحمدبن محمد، (بی‌تا)، *وفیات الأعیان و أبناء أبناء الزمان*، تحقیق: احسان عباس، بیروت: دار صادر، ج ۱، صص ۳۳۶-۳۳۸؛ حرّ عاملی، محمدبن حسن، (بی‌تا)، *أمل الامل*، بغداد: مکتبه الاندلس، صص ۴۸۶-۴۸۷؛ خطیب بغدادی، ابوبکر احمدبن علی، (بی‌تا)، *تاریخ بغداد أو مدینه السلام*، بیروت: دار الفکر، ج ۱۱، صص ۴۰۲-۴۰۳؛ ابن شهر آشوب، محمدبن علی، پیشین، صص ۶۰-۶۳؛ ابن عماد، عبدالحسن بن احمد، (۱۴۰۶ ه.ق)، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، بیروت: دار ابن کثیر، ج ۳، صص ۲۵۶-۲۵۸؛ ابن حجر عسقلانی، احمدبن علی، (۱۳۹۰ ه.ق)، *لسان المیزان*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ج ۴، صص ۲۲۳-۲۲۴؛ ذهبی، شمس الدین محمدبن احمد، (۱۴۱۷ ه.ق)، *سیر اعلام النبلاء*، بیروت: دار الفکر، ج ۱۱، ص ۱۳۱.

قمری در شهر بغداد و در خاندانی با نسب شریف که به شش واسطه به امام موسی بن جعفر (ع) میرسند، «علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر (ع)» متولد شد که به گفته ابن اثیر در نسب و سبب سرآمد همگان بود.^۱ هم نام او علی و هم لقبش مرتضی، مانند جدش علی بن ابیطالب (ع) است.

ابن ابی‌الحدید به هنگام معرفی نسب سید رضی برادر سید مرتضی، درباره پدر سید مرتضی، یعنی نقیب ابواحمد، به تفصیل سخن رانده است.^۲ همچنین درباره نسب مادری که به امام علی بن‌الحسین (ع) می‌رسد، خود سید مرتضی به معرفی و شرح شجره آن پرداخته است.^۳ در مقام و منزلت مادر سید مرتضی همین بس که شیخ مفید کتاب «احکام النساء» را برای ایشان تألیف نموده است.^۴ درباره القاب سید مرتضی مثل علم الهدی، ذوالمجدین، ذوالثمانین، شریف و ... سخن و داستانهایی بسیاری نقل شده که از حوصله بحث بیرون است.

۱-۱-۲-۱- منزلت سیاسی - اجتماعی و علمی سید مرتضی

در مورد اینکه سید مرتضی از چه سنی به فراگرفتن علم و دانش پرداخته و ابتدا چه دانشهایی را فراگرفته است، در هیچ یک از کتب تاریخ، تراجم و رجال، به تصریح یا اشاره سخنی نیامده است. نویسنده کتاب «ادب المرتضی» که بیشترین تلاش را نیز در این باره داشته است، می‌نویسد: «برای من به طور مشخص، سالی که سید مرتضی در آن شروع به تحصیل نموده، معلوم نگردید، همینطور علمی که وی ابتدا به فراگیری آن پرداخته است؛ اما گمان می‌برم که ابتداء به فراگیری ادب پرداخته است چرا که در حالی که کودکی در حدود دوازده تا پانزده ساله بوده است نزد ابن نباته به فراگیری ادب پرداخته است و این مطلب موجب می‌گردد بگوییم هنگامی که وی (توسط مادرش) برای فراگیری فقه نزد شیخ مفید آورده شد، سنی کمتر از پانزده سال نداشته است چرا که سید مرتضی به همراه برادرش سید رضی بود و رضی چهار یا پنج سال پس از برادرش به دنیا آمده است و بعید است نوجوانی قبل از آنکه مقداری از علوم لغت و ادب و دانشهایی که جزء مقدمات و ابزار تحصیل فقه است را آموخته باشد، برای فراگیری فقه، نزد استاد فقه برده شود».^۵

اما باید گفت با توجه به شرایط علمی جامعه آن روز شیعه، منظور از آموزش فقه به دو کودک، فقه استدلالی و بر اساس کتب مدونی که امروزه با نام بردن از کلمه «فقه»، لزوم فراگیری مقدماتی همچون ادبیات و اصول فقه و غیر آن متبادر به ذهن می‌گردد، نبوده است و به احتمال قوی، باید منظور مادر ایشان از آموزش فقه، یاد دادن مسائل مبتدی به برای هر انسان مکلفی بوده باشد و اگر چه ممکن است و بلکه مسلم است که آن دو در مکتب فقهی شیخ مفید که بر اساس اصول فقهی برای مسائل فقه بنیان گردیده بود و دیگر تنها به بیان روایات فقهی برای مسائل فقهی پرداخته نمی‌شد، به فراگیری فقه پرداخته‌اند اما ابتدا و در سن کودکی هدف از بردن ایشان توسط مادرشان نزد شیخ مفید، همان فراگیری مسائل ابتدائی هر انسان در انجام احکام دینی بوده است چرا که در داستان بردن ایشان نزد شیخ مفید توسط مادرشان، تصریح بر این جمله که «آن دو کودکی بیش نبودند»، شده و صرف بردن ایشان توسط مادرشان نزد شیخ مفید دلیل دیگری است بر اینکه آنها در

^۱ ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن الشیبانی، پیشین، ج ۱۱، صص ۵۲۷-۵۲۶.

^۲ ر.ک: ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، (۱۹۶۵م)، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، مصر: دار احیاء الکتب العربیه، ج ۱، صص ۳۱-۳۲.

^۳ ر.ک: شریف مرتضی، ابوالقاسم علی بن الحسین، (۱۴۱۷ ه.ق)، مسائل الناصریات، تهران: رابطه الثقافه و علاقات الاسلامیه، ص ۱۷۸.

^۴ ر.ک: تهرانی، شیخ آقابرگ، (۱۳۴۲ ه.ش)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، قم: دار الکتب العلمیه، ج ۱، ص ۳۰۲.

^۵ - عبد الرزاق، محی الدین، (۱۹۵۷ م)، ادب المرتضی من سیرته و آثاره، بغداد، مطبعة المعارف، چاپ اول، ص ۶۸.